

Een halve eeuw Monumentenwet: 1961-2011

Vincent van Rossem

Foto's Han van Gool

Een eclatant succes

Het is niet moeilijk om de oogst van vijftig jaar wettelijke monumentenzorg kort en krachtig samen te vatten: de Rijksmonumentenlijst telt 60.000 monumenten. Dat is een voor de hand liggende methode om het succes van de wet te meten. Maar zo wordt alleen het topje van een culturele ijsberg zichtbaar. De behouden monumenten zijn uiteraard van groot belang, dat was het primaire doel van de monumentenzorg, de 'geest' van de wet heeft echter ook in veel bredere zin invloed gehad op ons denken over de betekenis van het verleden. Waar aanvankelijk vooral sprake was van 'oude gebouwen' en 'monumenten', raakte gaandeweg

de veel algemenere term 'erfgoed' in zwang. Sinds 1961 en mede dankzij de Monumentenwet is dit erfgoed in Nederland een vanzelfsprekendheid geworden. De groeiende behoudzucht onder de burgerij werd uiteraard niet zonder slag of stoot geaccepteerd door partijen die van oudsher een heilig geloof in dynamiek en vooruitgang koesterden. Met name de overheid en projectontwikkelaars wilden niet begrijpen dat hun toekomstvisie achterhaald was door de maatschappelijke ontwikkelingen. Dit resulteerde zelfs in heftige botsingen tussen boze burgers en het openbaar gezag, zoals de veldslag om de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam. Gaandeweg is het tij toch gekeerd en de afgelopen jaren is deze ontwikkeling zelfs in een stroomversnelling geraakt. Ook in Delft, dat bastion van onverbetelbare vernieuwers, is de belangstelling voor het erfgoed en zijn stedenbouwkundige of landschappelijke context groeiende. Het begrip 'cultuurhistorie' is op ieders lippen, wat het ook moge betekenen. Ernst Gombrich heeft al in 1967 aangetoond dat 'cultural history' een Hegeliaanse fictie is.¹ Hoe graag we het misschien ook anders zouden willen, de 'cultuurhistorie' heeft zich nu eenmaal een plaats veroverd in het openbare debat over de toekomst van ons land. En dat is toch grote winst. In 1961 was erfgoed nog een moeilijk woord voor de gemiddelde Nederlander, het bestaan werd gedomineerd door nieuwbouwwijken, een frisse doorzonwoning en het moderne winkelcentrum. Een halve eeuw

Geldersekade 97, rond 1600 gebouwd, oorspronkelijke houten pui in de achttiende eeuw gewijzigd, rijksmonument

Oude Hoogstraat 24, 'Oost Indisch Huis', Hendrick de Keyser, 1606, rijksmonument

later maken een miljoen landgenoten op Open Monumentendag van de gelegenheid gebruik om een monument te bezoeken. Het simpele feit dat de woorden ‘erfgoed leeft’ alweer een cliché zijn, zegt eigenlijk alles over het eclatante succes van vijftig jaar Monumentenwet. Wie herinnerd wil worden aan de moeizame en vaak tevergeefse strijd die de voorafgaande periode kenmerkt, moet de cd-rom raadplegen met de vele jaargangen van het tijdschrift *Heemschut*. De verbeterde sfeer werd treffend verwoord door Ton Koot met zijn titel *Help! Ze verpesten ons land*, die hij in 1973 koos voor de bundel opstellen over een kwart eeuw ervaring als secretaris van de Bond Heemschut.²

Het succes van de Monumentenwet kan moeilijk objectief gemeten worden, tenzij men zich beperkt tot een simpele opsomming van monumenten. Het is echter veel interessanter om te stellen dat de Monumentenwet een nationale mentaliteitsverandering teweeg heeft gebracht. Na 1961 was het niet meer gebruikelijk om historische bouwwerken zonder slag of stoot af te breken. De wet introduceerde een zorgvuldige procedure die het gemeentebesturen onmogelijk maakte om onbezonnen sloopvergunningen te verlenen voor het gebouwde erfgoed. Het college van burgemeester en wethouders moest voortaan nadenken over architectuurgeschiedenis. In Amsterdam werden binnen korte tijd vele duizenden oude huizen op de rijksmonumentenlijst geplaatst en in de daarop volgende jaren kwam zoetjesaan ook de restauratie van al deze nieuwe monumenten op gang. Vaak was er sprake van ernstig achterstallig onderhoud of erger. Eigenaren sloopten alle profileringen van een kroonlijst om nog wat te besparen op het schilderwerk. Natuurlijk was er nooit genoeg geld voor al die restauraties, maar het valt tegenwoordig niet mee om in Nederland nog een monument te vinden met een ingestort dak en een voordeur die open staat. Nog belangrijker was misschien dat de monumentenzorg een plaats kreeg in het dagelijks leven. Meer en meer mensen ontdekten dat het bijzonder prettig wonen is in een monument. In 1968 wijdde *Heemschut* een heel nummer aan de nieuwste mode in Amsterdam: wonen in de binnenstad. Na jaren van krimp begon het inwonertal van de historische binnensteden in Nederland weer te stijgen,

met als gevolg dat de beschermde stads- en dorpsgezichten anno 2012 de meest populaire woonomgeving van ons land vormen. Eigenlijk is de Monumentenwet dus ook het grootste stedenbouwkundige succes van de afgelopen decennia.

Nadat de slag om het gebouwde erfgoed uit de eeuwen voor 1850 was gewonnen diende zich vrijwel direct een nieuw probleem aan. De zogenoemde ‘jongere bouwkunst’ uit de periode 1850-1940 begon te verdwijnen. De vaak grote neogotische kerken kampten met snel dalende bezoekersaantallen en vele andere karakteristieke bouwwerken uit die periode zijn het slachtoffer geworden van nieuwe technologie. Met de komst van het aardgas werden de lokale gasfabrieken overbodig. De traditionele steenovens met hun karakteristieke schoorstenen raakten buiten gebruik, watertorens waren niet meer nodig. Tenslotte begon alle industriële bedrijvigheid uit Nederland te verdwijnen, om plaats te maken voor de kenniseconomie. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg reageerde slagvaardig met een landelijk inventarisatieproject waarin echter, gezien de aantallen, alleen de topmonumenten geplaatst konden worden. Dit probleem is in diverse gemeenten opgelost met een ruimhartige aanvulling op de gemeentelijke monumentenlijst. Alleen al in de binnenstad van Amsterdam, het tegenwoordige Stadsdeel Centrum, werden nog eens 900 bouwwerken geselecteerd en beschermd, zonder enig politiek gesputter. De vooruitgangsprefeten in het stadhuis hadden toen al onderkend dat grote ingrepen in de historische stad niet meer mogelijk waren. Zij trokken zich terug op de IJ-oeveren, waar nu hun stad van de toekomst verschijnt. Die nieuwe stad zou echter niet kunnen bestaan zonder de charmes van de oude handelsmetropool en de zegeningen van de Monumentenwet. De appartementen worden in de markt gezet alsof ze in de oude binnenstad zijn gesitueerd: ‘op loopafstand van de Haarlemmerstraat’. In Amsterdam Noord verkoopt men geen appartementen maar ‘uitzicht op de binnenstad’.

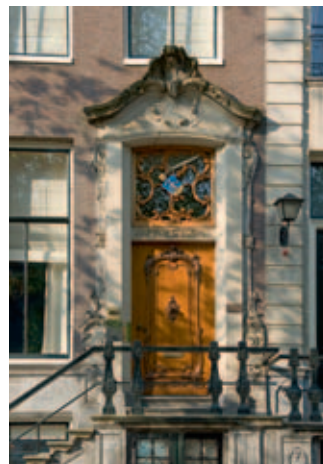
Zo is dankzij de Monumentenwet ook de ‘jongere bouwkunst’ redelijk ongeschonden behouden gebleven. Daarbij heeft de kunstgeschiedenis een belangrijke rol gespeeld. Dat was in 1961 nog een beroep voor excentrieke en vaak gefortuneerde mensen,

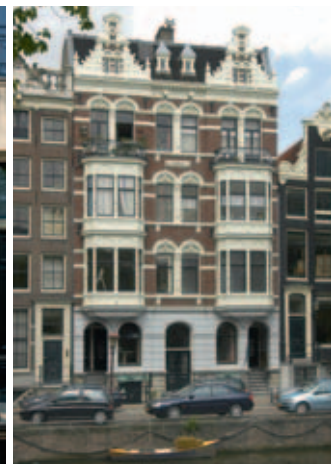
Kloveniersburgwal 95, Philips Vingboons, 1642, rijksmonument

Oude Turfmarkt 145, Philips Vingboons, 1642, rijksmonument

Herengracht 489, 1755, het snijraam is nieuw (2010), rijksmonument

Keizersgracht 18, W. Langhout, 1886, gemeentelijk monument

maar de neogotische erfenis van P.J.H. Cuypers en zijn volgelingen is gered door de eerste generatie moderne architectuurhistorici, opgeleid tijdens de jaren zeventig, met het Cuypers Genootschap als avant-garde. Dit Genootschap ontstond in 1984, misschien wat laat, vergeleken bij de Engelse Victorian Society, die al sinds 1958 streed voor het behoud van gebouwen die toen niet behoorden tot het erkende lijstje van oude kerken en landhuizen.³ Belangrijk is echter dat jeugdige kunsthistorici een toekomst zagen in de monumentenzorg. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist was toen nog druk in de weer met het beschrijven en restaureren van veel oudere bouwwerken, hoewel er ook uitzonderingen waren. H.P.R. Rosenberg, werkzaam bij de Rijksdienst, publiceerde in 1972 een boek over de toen nog bepaald niet populaire kerkelijke bouwkunst uit de negentiende eeuw.⁴ En zelfs al in de jaren zestig werd in Heemschut gepleit voor het behoud van de neogotiek, nota bene door Pieter Singelenberg, die zelf, zoals al zijn dankbare studenten zich herinneren, met tomeloos enthousiasme kon doceren over de bijbel van het modernisme *Space, Time and Architecture*, waarvan toen minstens tien exemplaren op een rij stonden in de bibliotheek van het Utrechtse Kunsthistorisch Instituut.⁵

De Monumentenwet heeft voor degenen die de wet formuleerden vermoedelijk alleen de bedoeling gehad om een aantal evident belangrijke bouwwerken voor de ondergang te behoeden. Kerken, kastelen en stadhuizen, de resterende stadspoorten alsmede een aantal woonhuizen van vooraanstaande patriciërs. Niet veel meer. De wet had dus een geheel onverwacht effect. De monumentenzorg was snel populair geworden bij een groot publiek en ook in academische kring nam de belangstelling voor het erfgoed alleen maar toe. Niet alleen omdat er mogelijk werk in het verschieft lag voor het groeiende aantal studenten, maar mede omdat het vak architectuurgeschiedenis onder invloed van de wet veranderde.⁶ De geschiedenis van de bouwkunst werd een actueel probleem, het behoud van kerkgebouwen uit de negentiende eeuw kreeg maatschappelijke betekenis en in die jaren was dat voor jeugdige academici van groot belang. Men

wilde zich inzetten voor de samenleving, dat was het essentiële punt, vanuit de overtuiging dat zelfs monumenten uit een recenter verleden van groot belang zijn als ijkpunten in een snel veranderende wereld. En tenslotte kwam het werk ook. Toen schrijver dezes in 1984 afstudeerde, werden kunsthistorici nog gewoon werkeloos. Maar mede dankzij het Monumenten Inventarisatieproject (MIP) van de Rijksdienst en de professionalisering van de monumentenzorg bij de gemeenten ontstond er in de jaren daarna veel werkgelegenheid voor jeugdige architectuurhistorici. De Monumentenwet heeft zodoende ook de ontwikkeling van de Nederlandse architectuurgeschiedschrijving enorm gestimuleerd. Het MIP boorde een geheel nieuw onderzoeksgebied aan, met als belangrijkste resultaat dat tal van niet wereldberoemde maar wel belangrijke lokale architecten de plaats hebben gekregen die ze toekomt. Er is een einde gemaakt aan de 'geniecultuur' die zo eigen is aan de kunstgeschiedenis.

Het ging gedurende de jaren zeventig en tachtig om gebouwen, vaak kerken, die aantoonbaar van architectuurhistorisch belang zijn, maar hun moeilijker te definiëren betekenis voor het stadsbeeld speelde wel degelijk ook een rol. Meer en meer werd duidelijk dat Monumenten van Geschiedenis en Kunst geen autonome objecten zijn maar deel uitmaken van een groter geheel, het stedelijk bouwwerk, of het landschap. Die invalshoek ontbrak vrijwel geheel in de klassieke *Geïllustreerde Beschrijving* van de Rijksdienst. Men beschreef gebouwen alsof het zeldzame postzegels waren, of, erger nog, verweesde gebouwen in een openluchtmuseum. Oude boerderijtjes, bijvoorbeeld Lienderveldsestraat 1 in Lienden, werden zo bijna betekenisloze objecten, zonder verkaveling, zonder agrarische geschiedenis en losgezongen van het bijbehorende dorp. Naarmate de belangstelling voor de kwaliteit van de gebouwde omgeving toenam, drong ook het besef door dat historische bouwwerken en ruimtelijke structuren vaak sterk bijdragen aan de bewoonbaarheid van stad en land. Door de sterilität van de naoorlogse stedenbouw en de herverkavelde landschappen hadden velen hun geloof in de vooruitgang verloren. Het gebouwde erfgoed, tastbare geschiedenis,

Sarphatistraat 11, J.P.F. van Rossem, W.J. Vuyk, 1888, Monumenten Selectie Project (MSP) rijksmonument

Keizersgracht 439, G.B. Salm, 1891, gemeentelijk monument

Plantage Middenlaan 58, E. Breman, 1893, gemeentelijk monument

Spui 23, E. Breman, 1893, MSP rijksmonument

bleek onmisbaar voor een goed functionerende samenleving. Die gedachte is inmiddels gemeengoed geworden. De postmoderne stad kan niet meer zonder ‘cultuurhistorie’. In zijn nu al klassiek geworden boeken over het hedendaagse stedelijk leven heeft Richard Florida uitgelegd dat leuke oude buurten en huizen van levensbelang zijn voor de economie van steden.⁷ De Monumentenwet, zo blijkt tenslotte, heeft dus een diepgaande en totaal onverwachte invloed gehad op onze samenleving. De diepere, of laten we zeggen academische betekenis van onze Monumenten van Geschiedenis en Kunst zal voor het grote publiek altijd een gesloten boek blijven, maar de ‘cultuurhistorie’ heeft zich stevig geworteld in ons aller denken. Zelfs makelaars wijzen er tegenwoordig op dat achter het verlaagde systeemplafond misschien nog wel ‘details’ schuil gaan. Sinds de wijziging op de Wet ruimtelijke ordening op 1 januari jongstleden is het verplicht om een cultuurhistorische paragraaf op te nemen in bestemmingsplannen. Dat zal in de praktijk nog veel hoofdbreken gaan kosten, maar zo kan de ‘cultuurhistorie’ op termijn een factor worden die de postmoderne stedenbouw diepgaand zal beïnvloeden.

De Beleidsbrief

Sinds november 2009 ligt het boekje met zijn merkwaardige omslag op ieders bureau: de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*. Dat leek aanvankelijk niet veel goeds te beloven. Het is natuurlijk aan juristen om de exacte winst- en verliesrekening op te maken, maar in grote lijnen biedt de brief zeker mogelijkheden om tot een effectiever erfgoedbeleid te komen. Aan de essentie van de Monumentenwet wordt niet getornd. Om tegemoet te komen aan het eeuwige gezeur over de ‘hindermacht’ en het vermeende woud van regelgeving heeft men wat ruimte gecreëerd voor vergunningvrije activiteiten. In wezen verandert er echter niets. Voor elke bouwkundige ingreep in een gebouw dat op de monumentenlijst staat, blijft een monumentenvergunning vereist. En die vergunning wordt idealiter pas verleend wanneer het bouwplan beoordeeld is door een ambtenaar

die verstand heeft van architectuurgeschiedenis. Dat verloopt niet altijd in alle gemeenten even vlekkeloos, maar elke gemeente beschikt in principe over de bestuurlijke middelen om het goed te doen.

In feite wordt de bescherming juist uitgebreid. De ontwikkelingen die de Monumentenwet met zich mee heeft gebracht krijgen nu een plaats in de regelgeving. Niet in het kader van de Monumentenwet, die zich daar ook slecht voor leent, maar in het kader van de Wet ruimtelijke ordening. Gemeenten worden voortaan verplicht om bij het vaststellen van bestemmingsplannen rekening te houden met ‘cultuurhistorische waarden’. De wijze waarop dat is gedaan moet verantwoord worden in een ‘cultuurhistorische paragraaf’. De ruimtelijke ordening heeft een slechte naam in beschaafde kringen. Dit werkveld werd immers altijd gedomineerd door cultuurbarbaren. De pessimisten onder ons hebben dus direct voorspeld dat van alle goede bedoelingen niets terecht zal komen. Toch is het alleen langs deze weg mogelijk om in de toekomst gestalte te geven aan een zinvol erfgoedbeleid. Wat dit betreft vormen met name de naoorlogse woonwijken een leerzame casus.

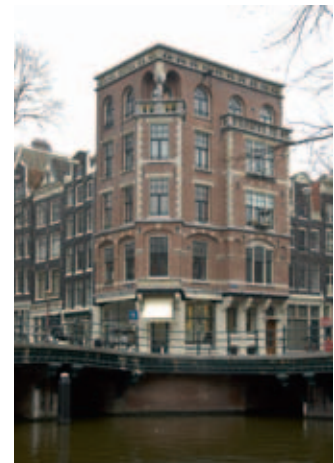
De ‘herstructurering’ van deze wijken heeft nu al enorme schade toegebracht aan het naoorlogse erfgoed.⁸ Van de beroemde wijk Pendrecht in Rotterdam, ontworpen door Lotte Stam-Beese, rest weinig of niets. De karakteristieke wijken van W.M. Dudok in Den Haag zijn vrijwel onherkenbaar veranderd. Bij dat alles spelen de woningbouwcorporaties een dubieuze rol. Telkens weer beroepen zij zich met klem op hun maatschappelijke taak als volkshuisvesters, zogenaamd ‘slechte woningen’ worden immers vervangen door nieuwe, maar daarbij dragen zij klaarblijkelijk geen enkele maatschappelijke verantwoordelijkheid voor de stedenbouwkundige en architectonische erfenis die terloops vernield wordt. In Amsterdam ging het niet anders, integendeel, men sprak in Nieuw West deftig van ‘de grootste stadsvernieuwingsoperatie in Europa’.⁹ Ook hier is een geweldige ravage aangericht, ondanks herhaalde en dringende verzoeken van het Bureau Monumenten en Archeologie (BMA) om wat

Keizersgracht 766, G. van Arkel, 1894, MSP rijksmonument

Herengracht 179-189, C.B. Posthumus Meyjes, 1899, MSP rijksmonument

Leliegracht 2, J.P.F. van Rossem, W.J. Vuyk, 1900, gemeentelijk monument

Spuistraat 210, 'Bunghuis', A.D.N. van Gendt, W.J. Klok, 1934, MSP rijksmonument

Erik de Roodestraat 14-18, 'Sint Josephkerk', G.H.M. Holt, 1950, rijksmonument.

Keizersgracht 271, A.J. Westerman, 1955, gemeentelijk monument

behoedzamer te werk te gaan. Medewerkers van BMA werden in hun gezicht uitgelachen en geconfronteerd met de vraag: waar staan die monumenten dan? En inderdaad, de monumentenzorg had geen recht van spreken, want er waren geen monumenten. Met dat simpele argument kon een heel hoofdstuk uit de geschiedenis van het stedelijk bouwwerk weggevaagd worden. De schade is onherstelbaar, omdat de karakteristieke verschillen tussen het naoorlogse Rotterdam, Den Haag en Amsterdam verdwenen zijn. De herstructurering levert een soort nationale Vinex eenheidsworst op, terwijl destijds sprake was van principieel uiteenlopende stedenbouwkundige opvattingen. Pendrecht was opgebouwd uit wooneenheden, die herhaald worden volgens het befaamde stempel systeem. De naoorlogse wijken van Dudok zaten, zoals van hem te verwachten was, veel traditioneler in elkaar, met lanen waaraan met begeleidende bebouwing ook krachtig gestalte werd gegeven. In Amsterdam bleef men experimenteren, de menging van hoog- en laagbouw die zo kenmerkend is voor de Rotterdamse wooneenheid werd door de Amsterdamse Afdeling Stadsontwikkeling fundamenteel onjuist

geacht, terwijl de lanen van Dudok in de hoofdstad als een verwerpelijke vorm van stedenbouwkundig traditionalisme golden. Volgens de Rotterdamse architect W. van Tijen, die in Amsterdam een inmiddels gesloopt deel van Tuinstad Geuzenveld heeft gebouwd, had de Afdeling Stadsontwikkeling gekozen voor een extreem radicale vorm van open bebouwing. Maar onderzoekers die deze opmerking en de naoorlogse stedenbouw in het algemeen werkelijk willen doorgronden, zullen het moeten doen met vergeelde plankaarten, want de gebouwde werkelijkheid van toen is grondig verstoord.

Door stom toeval is het oudste deel van Nieuw West in Amsterdam, Tuinstad Slotermeer, voorsnog behouden gebleven.¹⁰ Deze wijk is nog voor de oorlog ontworpen door de Afdeling Stadsontwikkeling en belichaamt alle idealen voor de volkshuisvesting die ten grondslag hebben gelegen aan het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, dat ook internationaal wordt beschouwd als een mijlpaal in de geschiedenis van de stedenbouw.¹¹ Toch vormt dit voor de stadsvernieuwers geen beletsel om nu ook voor deze bijzondere naoorlogse woonwijk dolle plannen te maken, die getekend worden door het bureau Urhahn Urban Design uit Amsterdam. Stedenbouwkundigen voelen zich klaarblijkelijk niet geroepen om na te denken over de geschiedenis van hun eigen vak. Hoewel een klein deel van de wijk zelfs was aangewezen als beschermd gezicht, het zogenoemde 'Van Eesteren Museum', zal ook hier binnen afzienbare tijd groot-schalig gesloopt worden.

De ontwikkelingen in de naoorlogse woonwijken stemmen niet vrolijk. En op korte termijn zal de *Beleidsbrief* daar niet veel aan veranderen. De stadsvernieuwing is in Nederland nog altijd een heilige koe, terwijl voorbeelden uit het recente verleden leren dat de volkshuisvesters vooral nieuwe achterbuurten bouwen. Toch biedt alleen de Wet ruimtelijke ordening de middelen om grote ensembles te beschermen. Het tijdperk van de Monumentenwet ligt achter ons. De oorspronkelijke zorg voor kerken, kastelen en stadspoorten heeft zich ontwikkeld tot een brede maatschappelijke waardering voor alles wat oud en vertrouwd is. Tuinstad Slotermeer telt 10.000 woningen en het zou onzinnig zijn om al die huisjes tot monument te verklaren. Maar wat zijn 'slechte

Keizersgracht 298, C. de Geus, J.B. Ingwersen, 1955, gemeentelijk monument

Groenburgwal 32, jeugdherberg, W.A. Ulrich, B.J.F. Kamphuis, 1956, gemeentelijk monument

Harry Koningsbergerstraat 30, kleuterschool, Publieke Werken, 1956, gemeentelijk monument

woningen’? Men heeft in Berlijn zelfs de gammele woonblokken van Bruno Taut keurig opgeknapt.¹² Blokken waar in 1970 nog meewarig om werd gelachen. Natuurlijk kan sloop niet bij voorbaat uitgesloten worden, maar dan alleen onder strikte voorwaarden en niet, zoals nu, gemakzuchtig en achteloos. Wijzigingen in het stedenbouwkundig karakter van een woonwijk zouden nog kritischer bekeken moeten worden. De plannen om een ander deel van Tuinstad Slotermeer, een kenmerkend naoorlogs laagbouw milieu, te transformeren tot een halfbakken hoogbouw wijk kunnen eigenlijk alleen maar gekwalificeerd worden als een ondoordachte aanslag op het cultureel erfgoed.

De *Beleidsbrief* schetst een toekomstperspectief dat nog een moeizame strijd belooft. Maar de monumentenzorg is altijd een kwestie van geduld geweest, en van *toujours frapper*. Het is ook een proces van bewustwording. Dat kost tijd. De domoren die nog maar kort geleden in Amsterdam de eilanden Kattenburg en Wittenburg hebben kaalgeslagen, moeten nu toegeven dat zij een kapitale blunder hebben begaan. Toen Uilenburg werd gesloopt, het eerste grote saneringsplan van de Amsterdamse Woningdienst aan het begin van de twintigste eeuw, sprak men nog geheel verblind door het geloof in de toekomst van ‘krotopruijing’. Het ging om eeuwenoude huizen, die nu op de monumentenlijst zouden staan, met een WOZ waarde van vele tonnen. Toch leert de geschiedenis van de monumentenzorg, in de breedste zin van het woord, de wetgeving, de restauratiepraktijk en het maatschappelijk debat, dat de historische stad en het karakteristieke Nederlandse cultuurlandschap op termijn zullen zegevieren, er is onmiskenbaar sprake van een traag maar gestaag voortschrijdend inzicht.

In de geschiedenis van de monumentenzorg markeert de Monumentenwet het moment waarop de brede maatschappelijke betekenis van het erfgoed duidelijk begon te worden. Door de vele woonhuizen die op de monumentenlijst werden geplaatst, verschoof het werkterrein naar de historische stadskernen. Monumentenzorg werd ook een stedenbouwkundig probleem. Tegelijkertijd maakte de wet het noodzakelijk om het gevoerde overheidsbeleid en de kosten daarvan uit te leggen aan het Nederlandse volk. Wat ooit een hobby was van een zeer select gezelschap ging deel uitmaken van het openbaar debat in een

Weesperstraat 3-59, studentenflat, Herman Hertzberger, 1966, gemeentelijk monument

democratisch bestel. Dat heeft de zaak waarvoor jonkheer Victor de Stuers in 1873 zijn befaamde klarenstoot gaf geen kwaad gedaan. Mede omdat de Nederlandse burger kritischer en mondiger werd, kreeg men ook steeds meer oog voor de eigen leefomgeving als ‘patrimonium’, hoe bescheiden ook. Het verzet tegen vernielzuchtig overheidsbeleid groeide en de wet bood mogelijkheden om daadwerkelijk in actie te komen. Het is natuurlijk toeval dat het wereldberoemde boek van Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities*, net als onze Monumentenwet dateert uit 1961, maar er zijn wel wonderlijke parallellen.

Noten

- 1 E. Gombrich, *In Search of Cultural History: The Philip Maurice Deneke Lecture 1967*, London 1969.
- 2 T. Koot, *Help! Ze verpesten ons land*, Naarden 1973.
- 3 L. Walker, ‘The Greatest Century: Pevsner, Victorian Architecture and the lay public’, in: P. Draper (red.), *Reassessing Nicolaus Pevsner*, London/Burlington (USA) 2004, 129-147.
- 4 H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972.
- 5 S. Giedion, *Space, Time and Architecture. The Growth of a new tradition*, Cambridge Mass. 1941.
- 6 Zie bijvoorbeeld R. Blijdenstijn, ‘Van elite architectuurgeschiedenis tot laagdrempelige omgevingszorg’, *Bulletin KNOB* 109 (2010) 4, 130-134.
- 7 R. Florida, *The Rise of the Creative Class*, New York 2002. R. Florida, *Cities and the Creative Class*, New York 2004.
- 8 J. Tellinga, *De Grote Verbouwing. Verandering van naoorlogse woonwijken*, Rotterdam 2004.
- 9 H. Hellinga, *Onrust in park en stad. Stedelijke vernieuwing in de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden*, Amsterdam 2005.
- 10 Jaarboek Cuypersgenootschap 2001. ‘De organische woonwijk in open bebouwing’. IJkpunt Slotermeer.
- 11 V. van Rossem, *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp*, Rotterdam 1993.
- 12 W. Nerdinger e.a. (red.), *Bruno Taut 1880-1938. Architekt zwischen Tradition und Avantgarde*, München 2001.

Plan 'Tuinstad Slotermeer', Publieke Werken, 1939

PUBLICATIES

Jan Molema en Suzy Leemans, **Moderniteit in een behoudende omgeving, Jan Albarda en De Groep van Delft**, Jap Sam Books, Heijningen 2010, 368 p., ill. in zwartwit, ISBN 978 94 90322 17 5, € 38,50

De titel van dit boek doet, door de suggestie van een moralistisch contrast, vermoeden dat een uitgemergelde koe uit de sloot wordt gesjord. Dat vermoeden wordt bevestigd door de auteurs die als uitgangspunt nemen dat modernisten betere mensen zijn, de juiste idealen en doelen koesteren en het gelijk aan hun zijde hebben. In hun speurtocht naar de heilige graal is de wereld om hen heen vijandig. Formulerend vanuit een dergelijk denkpatroon stond voor Jan Molema en Suzy Leemans kenmerkend bij voorbaat vast dat architect Jan Albarda en zijn Delftse medestudenten en geestverwanten een plaats in het Nederlandse Modernisme verdienen. Hun boek moet Albarda cum suis alsnog die plaats bezorgen. Om het publiek van de betekenis van zo'n onbekende architectengroep te overtuigen, worden alle registers opengetrokken. Dat leidt ertoe dat hun modernistische opvattingen, teksten en ontwerpen worden afgezet tegen een gitzwarte achtergrond, namelijk de Faculteit Bouwkunde van de Technische Hogeschool in Delft, die overbevolkt was met professoren die oudbakken onderwijs aanboden. Retorisch lijkt zo'n contrast slim, maar in historisch onderzoek is die karikatuurale koe al dertig jaar geleden in de sloot gesmeten. Bovendien gaat de betooglijn, waarin weinig consistentie te ontdekken valt en veel wordt weggelaten wat het door de auteurs gewenste beeld verstoort, van hot naar her. De retoriek onderdrukt de logica en de plausibiliteit van de argumentatie.

Strikt genomen wordt het 'modernistische' gehalte van Albarda en De Groep van Delft opgehangen aan één, door studenten georganiseerde (en door gefortuneerde vaders en suikerrooms gefinancierde), driedaagse internationale Leergang in Delft in december 1930, waarvoor verschillende helden van de Moderne Beweging naar Delft afreisden, zoals Marcel Breuer, Le Corbusier, Walter Gropius, Siegfried Giedion, André Lurçat en Karl Moser. Ontegenzeggelijk een prestatie van formaat; maar is dat overtuigend?

De licht verweerde en niet onverdienstelijke zoon van de vooraanstaande SDAP-politicus Johan Willem Albarda studeerde bouwkunde, en trad vervolgens in de late jaren dertig als tekenaar in dienst van het bureau van J.J.P. Oud ten tijde van het ontwerp van het BIM-gebouw. Typierend voor de pogingen om helden uit te vergroten is dat Molema en Leemans trachten te bewijzen dat Albarda veeleer medewerker van Oud was dan zijn tekenaar. Vlak voor de oorlog begon de jonge architect voor zichzelf en mislukte. Tenslotte vertrok hij in de jaren vijftig naar Canada, waar hij een wisselvallige carrière doormaakte. Illustratief is dat pas op pagina 150 van het boek het eerste gebouw van Albarda ter sprake komt. Wat er vervolgens aan eigen werk wordt afgebeeld, is bepaald geen avant-garde, eerder doorsnee.

En dan de 'Groep van Delft'. Ook al weten Molema en Leemans een architectonisch manifest op te dissen dat dateert uit ongeveer dezelfde tijd als de Leergang, toch slagen zij er niet in om te bewijzen dat er sprake is van een (kortstondige) studentengroepering. Onduidelijk blijft hoe lang de groep bestond, wie de leden waren, al voeren zij terecht drie kernleden op: Jan Albarda, Henk Brusse en Joost Boks, en of het manifest werd omgezet in exemplarische architectuur. Daarmee vervalt eigenlijk de bestaansreden van het boek.

De auteurs werken dit ruwe oordeel in de hand, doordat zij geen helder onderscheid maken tussen feiten en suggesties, speculatie en bewijs, ratio en hartstocht, hoofd- en bijzaken. Daarentegen is er wel een onberedeneerd onderscheid in goed en fout, vriend en vijand, modernisme en traditionalisme. Bijvoorbeeld: de karakterisering van het hooglerarenkorps van Bouwkunde in het Interbellum is niet alleen vooringenomen, maar ook beschamend respectloos. Deze miniportretjes van ontwerpers die de behoudende

omgeving personifiëren, zijn geschreven met een pen die diep in vitriool is gedoopt. Helaas worden de bijdragen aan het Delftse onderwijsprogramma, de publicaties en het oeuvre van deze architecten en civiel ingenieurs niet geanalyseerd, maar langs de morele meetlat gelegd. Ook Molema en Leemans zijn niet in staat om zelfs maar de naam van de belichaming van al dat kwaad, M.J. Granpré Molière, hoogleraar Architectuur in Delft van 1924-1948, correct te spellen. Deze vooringenomenheid en de manier waarop het bewijsmateriaal is geordend resulteren in een opeenstapeling van anekdotes, een oerwoud van *petites histoires* zonder dat al die incidenten in meer algemene structuren worden ingebed. We hebben daarom niet zozeer met een historische studie van doen, maar met een kroniek van the good, the bad and the ugly.

Maar toch: grote bewondering voor de uitvoerige literatuurstudie, het uitputtend archiefonderzoek en de talrijke interviews met kinderen en kleinkinderen van de hoofdrolspelers. Het boek bevat een uitzonderlijk rijke verzameling anekdotes, uitspraken en analyses die bouwstenen aandraagt voor een geschiedenis van niet zozeer het beeld van het Nederlandse Modernisme – want dat verhaal is overbekend en uitgebeend – maar eerst en vooral van de Delftse opleiding Bouwkunde als een milieu voor studenten en docenten in de jaren twintig en dertig. Zo treedt bijvoorbeeld Jan de Ranitz als persoon, als student en als planner naar voren. Hij voerde met de destijds al zeer succesvolle Dirk Roosenburg een bureau en werd later partner in de voortzetting van het beroemde bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Van hem was weinig tot niets bekend. In één van de vele zijpaden komt zijn bemoeienis met de locatie van het hoofdkwartier van de Verenigde Naties in New York ter sprake, inclusief de (onvermijdelijke) aanvaring met Le Corbusier, die door zijn ontwerp een onuitwisbaar stempel op deze stad had willen drukken. Zo komen we tal van studenten tegen die later een interessante carrière hebben opgebouwd. De auteurs hebben heel veel zaaigoed aangevraagd, maar weinig geoogst.

Wanneer we het harde en het zachte oordeel over dit jarenlange onderzoek en het eindproduct verbinden, dan doemt het beeld op van een breed uitwaaiende preek voor eigen parochie.

Koos Bosma

Jan Jehee, **Tussen licht en licht. De ontwikkeling van de vensters, kozijnen, ramen en luiken**, Uitgeverij Waanders, Zwolle 2010, 176 p., ill. in kleur en zwartwit, ISBN 978 90 400 7785 2, € 24,95

Daar waar binnen en buiten elkaar vrijwel raken, bevindt zich vensterglas als een transparant gordijn dunne taaië vloeiend dat een onbelemmerd zicht mogelijk maakt. Ieder gebouw vormt een beschuttende omhulling, maar creëert daardoor donkere ruimten waarin vensters de letterlijke lichtpunten vormen, zeker in een tijd toen kaarsen nog een mager alternatief boden en elektriciteit niet bestond. De glazen vliesgevel van onze tijd is het eindpunt van een lange ontwikkeling vanaf de vroege middeleeuwen. De interessante geschiedenis van de bouwkundige constructie tussen licht en lucht is het onderwerp van dit boek van Jan Jehee.

Vensters hebben geruime tijd de warme belangstelling genoten van monumentenzorgers en vooral van degenen met een bouwhistorische inslag. Jehee treedt met zijn publicatie in de voetsporen van het in 1971 verschenen boek *Vensters* van zijn oud-collega Herman Janse. Ook in Vlaanderen is het onderwerp niet onbelicht gebleven, gezien *Vensters in West-Vlaanderen* van Luc Devliegher en Miek Goossens uit 1980 en *Vensters: Zeven eeuwen techniek en esthetiek* uit 1993. Het onderwerp was vooral gerelateerd aan het werkveld van de restauratie, waar in die jaren reconstructie en herstel aan de orde van de dag waren. In de jaren zestig van de twintigste eeuw werden niet zelden negentiende-eeuwse vensters zonder blikken of blozen vervangen door reconstructies van oudere roedervensters, die vervolgens smalend 'frietensnijders' genoemd werden.

Waar in veranderde tijden nog een kleine minderheid weet wat een frietensnijder eigenlijk is, verdween ook het onderwerp vensters naar de periferie van het steeds verder uitdijende veld van het culturele erfgoed, waar inmiddels ook immaterieel erfgoed een plaats heeft verworven. Daarom is het treffend dat 'vensters' inmiddels vooral in overdrachtelijke zin slaan op afzonderlijke vensters, lees hoofdstukken, binnen historische canons. In dit licht beschouwd biedt het boek van Jehee een verfrissende – en anticyclische – kijk op een 'materialistisch' onderwerp.

Uit het boek spreekt voor alles een groot enthousiasme. Het strekt verder dan het vroeger gebruikelijke eindpunt, het ontstaan van het T-venster rond 1900. Een wezenlijk bijdrage vormen de vele foto's van de soorten vensters, die voor het overgrote deel door de auteur zelf zijn gemaakt en als geheel een fraaie beeldkroniek vormen. Zoals het hoort, begint het boek met de behandeling van het belangrijkste ingrediënt, het glas en zijn ontwikkeling, waarna het constructieve aspect van het venster vanaf de vroege middeleeuwen aan de orde komt. Vervolgens worden eerst de venstertypen in steen en daarna in hout besproken, om halverwege het boek over te gaan in de ontwikkeling vanaf de zeventiende eeuw met kozijnen waarbij, in de negentiende eeuw aangeland, ook metalen vensters de revue passeren, om te eindigen met een hoofdstuk over 'het venster als blikvanger'.

De in de praktijk en bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geschoolde auteur doet in het boek enkele rake observaties. Zo stelt hij dat met het woord 'venster' in eerste instantie de plank bedoeld werd die de muuropening afsloot, in de huidige betekenis overeenkomend met 'luik'. Hij verstaat onder een venster 'een geconstrueerde stenen licht- of luchtopening in een muur of gevel' (p. 20). Daarmee bedoelt hij de muuropening zelf. Op de ontlastingsconstructie die nodig is om de opening in muur of gevel mogelijk te maken, wordt helaas woonier ingegaan. En dit terwijl in constructief opzicht de vensterbogen voor woonhuisvensters doorgaans niet breder dan ongeveer 1,20 meter konden worden. Deze maat is eeuwenlang bepalend voor de kenmerkende staande, rechthoekige vorm van het woonhuisvenster. Interessant is ook Jehees ruime behandeling van schuif- en glijramen, waaraan het baanbrekende artikel van de Zuid-Afrikaan H.J. Louw 'The Origin of the Sash-window' uit 1983 ten grondslag ligt. In de zeventiende eeuw werden ze in Engeland 'Dutch windows' en in Nederland 'Engelse schuifkozijnen' genoemd. Naar men nu aanneemt, zijn ze uiteindelijk als Engels importproduct door Willem III en zijn vrouw Mary Stuart in ons land populair gemaakt via hun paleizen en die van hun verwanten, zoals Het Loo, Amerongen en Zeist.

Een belangrijk probleem met vensters is dat ze vaak dermate gerestaureerd zijn dat er nog weinig materiele authenticiteit over is en op zijn best 'vormauthenticiteit' resteert. Niets blijkt immers zo veranderlijk als de vensters van een belangrijk gebouw. De reconstructies van de vensters van Slot Zeist en Paleis het Loo zijn exemplarisch (p. 67), om maar niet te spreken over het Paleis op de Dam. Authentieke vensters zijn inmiddels zeer schaars geworden en bevinden zich nog aan ondergeschikte delen van vergeten gebouwen; ze zijn daardoor weinig representatief. Daarom is het in feite onmogelijk op hoofdlijnen een ander verhaal te vertellen dan zoals in dit boek gepresenteerd, met een onontkoombare mengeling van min of meer authentieke vensters afgewisseld door producten van bij restauraties gemaakte reconstructiekeuzes.

Regionale karakteristieken, die zo bepalend zijn voor de premoderne bouwhistorie, hadden naar mijn mening wat beter uit de verf kunnen komen. De veelvuldige toepassing van smallere kloostervensters in Groningen is goed te verklaren uit het locale gebruik om met enkelvoudige balklagen te bouwen. Hierdoor is er minder tussenruimten tussen de balken, met smallere lichtopeningen tot gevolg. Ook de Zuid-Limburgse vensters met hun brede hardstenen vensteromlijstingen figureren zonder de nodige regionale nuancering in het algemene ontwikkelingsverhaal.

Misschien waren enkele kaartjes op hun plaats geweest, met daarop bijvoorbeeld de gebieden waar het gevelmetselwerk doorloopt tot de dagkanten en die daardoor een wezenlijk onderdeel van een kruisvenster vormen. Dit fenomeen, vooral in noorden en oosten van het land voorkomend, is wezen-

lijk anders dan de in het westen gebruikelijke wijze van construeren met een houten kruiskozijn. Tevens had aangegeven kunnen worden waar zich kruiskozijnen met een natuurstenen harnas bevinden en waar ze geheel in de natuurstenen gevel opgenomen zijn. Treffend is het voorbeeld van het stadshuis van Naarden uit 1601, met een houten kruiskozijn in de zijgevel en een natuurstenen kruiskozijn in de voorgevel (p. 52). Jehee beperkt zich helaas tot deze constatering en benut de gelegenheid niet om iets meer te zeggen over bouwvorm en status, over gewone versus bewust rijkere toepassingen.

Geen enkel boek is geheel zonder kleine foutjes: waar op p. 95 Plompetorengracht staat, had Drift moeten staan, en terwijl de tekst op p. 108 van loden contragewichten spreekt, toont de foto gietijzeren gewichten. Als geheel zijn de noten naar mijn mening aan de overvloedige kant en had de consistentie van de literatuurverwijzingen meer redactionele verzorging verdiend. Maar de enthousiaste persoonlijke zoektocht die dit boek vooral is, maakt deze schoonheidsfoutjes meer dan goed.

In zekere zin lijkt bij eerste beschouwing de zwakte van het boek dat het vooral een caleidoscopisch beeld presenteert van de ontwikkeling van het venster van de vroege middeleeuwen tot ver in de twintigste eeuw. Daarmee toont het een bonte aaneenschakeling van veel korte beschrijvingen van fenomenen met nog meer voorbeelden, en veel minder verbanden en verklaringen. Toch kan uiteindelijk – alles afwegend – niet anders geconstateerd worden dat het boek juist ook zijn waarde heeft als caleidoscopisch beeld. Een 'materialistisch' onderwerp als vensters blijkt zich in deze vorm namelijk niet te lenen voor brede verklarende bespiegelingen over grote maatschappelijke of cultuurhistorische ontwikkelingen of trendsettende persoonlijkheden, en evenmin voor veel theorievorming.

Als overzicht voldoet het boek aan de toenemende vraag vanuit het vakgebied van de bouwhistorie naar samenbindende studies. Binnen dit soort overkoepelende studies blijken twee stromingen te bestaan. De ene resulteert vooral in boeken met het karakter van een vademecum vol hapklare brokken informatie, een veredelde database, het liefst met veel lijstjes en tabellen. In de andere categorie staat de historische ontwikkeling meer centraal. *Tussen licht en licht* neigt naar de laatste categorie, zij het dat, zoals gezegd, de cultuurhistorische kant waar mogelijk wat sterker uit de verf had mogen komen.

Ronald Stenvert

Carol Schade, **Jan Ernst van der Pek 1865-1919. Pionier van de volkshuisvesting**, Stichting BONAS, Rotterdam 2010, 184 p., ill. in zwartwit, ISBN 978 90 76643 37 3, € 29,50

De kracht en de verdienste van de gestaag groeiende BONAS-reeks (Biografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedebouwkundigen) is de aandacht voor architecten die – al dan niet terecht – slechts een marginale rol spelen in de overzichtswerken van de Nederlandse bouwkunst van de afgelopen tweehonderd jaar. Toen in 1994 werd gestart met de serie, koos de redactie voor een onhandig en klein formaat, met afbeeldingen niet groter dan een postzegel. Deze opmaak, ongetwijfeld gedictieerd door een bescheiden budget, deed weinig recht aan de behandelde architecten, onder wie Dolf van Gendt, Harry Elte en Philip Anne Warners. Dat werd ook onderkend door de stichting die de boeken uitgeeft. Met de komst van een nieuwe hoofdredacteur in 2008 onderging de reeks een gedaanteverandering. Sindsdien worden de delen op royaal formaat gepubliceerd en in een vernieuwde vormgeving, wat een verademing is in vergelijking met de eerdere uitgaven.

Een van de eerste delen in de vernieuwde reeks is gewijd aan Jan Ernst van der Pek (1865-1919). Deze Amsterdamse architect maakte zich verdienstelijk op het gebied van de sociale woningbouw en ontwierp aan het begin van de twintigste eeuw grote woonblokken voor verscheidene corporaties die dankzij de Woningwet van 1901 waren opgericht. De Woningwet voorzag in overheidssubsidie voor woningbouwverenigingen die zonder winstoogmerk opereerden. Deze op idealistische leest geschoeide verenigingen lieten blok-

ken realiseren, ontworpen door architecten van naam, onder wie de nu enigszins in de vergetelheid geraakte Van der Pek. Voor Carol Schade, de auteur van het boek, is de volkshuisvesting bekend terrein; hij schreef in 1981 de publicatie *Woningbouw voor arbeiders in het negentiende-eeuwse Amsterdam*, dat afsluit met de Woningwet. Met zijn studie over Van der Pek pakte de auteur de draad van het eerdere boek weer op.

In de dertig jaar die ligt tussen beide publicaties is veel veranderd. *Woningbouw voor arbeiders* verscheen in een tijdvak dat de sociaal-maatschappelijke benadering van de architectuurgeschiedenis hoogtij vierde, vooral in progressieve kringen. Op de universiteiten werden werkgroepen met als thema 'kunstgeschiedenis en marxisme' georganiseerd. Deze benaderingswijze was onmiskenbaar gevoed door de actualiteit; de volkshuisvesting stond hoog op de politieke agenda. Schades *Woningbouw voor arbeiders* was echter niet bedoeld als een historische onderbouwing om een eigentijds beleid te legitimeren. Het boek is bovenal een uitstekende architectuurhistorische studie en vormt een van de eerste diepgravende onderzoeken naar de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland. Door het beperken van de aandacht tot één architect is het recente boek van Schade op een andere leest geschoeid. De auteur was hiertoe door de omstandigheden gedwongen. Ten eerste door het verschijnen van *Amsterdam, het Mekka van de volkshuisvesting* van Vladimir Stissi in 2007. Dit boek is het standaardwerk op het gebied van de vroeg twintigste-eeuwse sociale woningbouw in Amsterdam, zoals *Woningbouw voor arbeiders* deze rol vervult voor de negentiende eeuw. Het had weinig zin om het gedegen onderzoek van Stissi nog eens over te doen. Ten tweede omdat de studie moest passen in de monografische aanpak van de BONAS-boeken. De opzet van de publicatie over Van der Pek is volgens het stramien van deze reeks: de hoofdmoot is een overzicht van het oeuvre van de architect in kwestie, voorafgegaan door een inleidend essay. In de voorafgaande delen waren de essays wisselend van kwaliteit en vaak te beknopt. De behandelde architecten hebben over het algemeen een veelomvattend en veelzijdig oeuvre nagelaten, dat moeilijk in een inleidend betoog valt (samen) te vatten. Het voordeel van de hoofdpersoon van deze studie is dat zijn loopbaan in het teken stond van de sociale woningbouw, zodat een coherent verhaal gepresenteerd kon worden. Bovendien is Van der Peks oeuvre niet zeer omvangrijk, waardoor het catalogusdeel beperkt is gebleven en er dus veel pagina's overbleven voor het inleidende essay.

Schade heeft gekozen voor een chronologische opzet. Na aandacht geschonken te hebben aan zijn opleiding, behandelt hij Van der Peks eerste grote opdracht: het woningbouwproject aan de Lindengracht en Goudsbloemstraat in de Jordaan (1894-1896), dat een cruciale plaats inneemt in de geschiedenis van de sociale woningbouw in de hoofdstad. De totstandkoming van dit complex, waarvoor een dichtbevolkt en slecht onderhouden huizenblok werd aangekocht en gesloopt, onderstreepte volgens de woningbouwhervormers de noodzaak om tot onteigening over te gaan. Het was de Woningwet van 1901 die gemeenten hiervoor de bevoegdheden gaf. Schade beperkt zich echter niet tot het aanduiden van het historische belang van het blok in de Jordaan; hij behandelt ook de plattegronden en de vormgeving ervan. Onder invloed van zijn vriend en collega Berlage streefde Van der Pek naar een sprekend silhouet voor het gebouw. Verder trachtte hij de scheiding tussen kunst en ambacht op te heffen door handwerkslieden een wezenlijke inbreng in de afwerking en detaillering van het gebouw te geven. In dit opzicht was Van der Pek onmiskenbaar schatplichtig aan de Arts and Crafts-beweging in Engeland.

Nadat de Woningwet van kracht was geworden, kwam de carrière van Van der Pek op stoom. Hij kreeg opdrachten van verschillende woningbouwcorporaties, met name Rochdale en het Amsterdamsch Bouwfonds. Net als in het geval van het complex aan de Lindengracht trachtte hij met beperkte financiële middelen een fraai uiterlijk te realiseren. Door de wijze van detaillering onderscheiden Van der Peks gebouwen zich van de particuliere woningbouw uit die tijd, maar ook van de nogal schrale sociale woningbouw uit de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw in de Kinkerbuurt en de Indische buurt. Terecht gaat Schade diep in op deze vroege voorbeelden van Woningwetarchitectuur. De auteur geeft uitstekende analyses van de

vormgeving van de gebouwen en de plattegronden. Hij trekt profijt van zijn brede kennis van de sociale woningbouw uit die tijd, door aan te geven dat Van der Pek op het gebied van plattegronden geen groot vernieuwer was. Toch waren de plattegronden altijd weldoordacht, rekening houdend met de brandveiligheid en de privacy van de bewoners. Hoewel het boek allesbehalve een hagiografie is, concludeert de auteur terecht dat er 'geen architect van zijn generatie (is) geweest die de volkshuisvesting in al zijn aspecten zo toegewijd bestudeerd heeft'.

Het maatschappelijk engagement van Van der Pek en de bevolgen bestuurders van de woningbouwverenigingen komt in het boek goed naar voren. De architect en zijn principalen streefden naar goede, aangename en bovenal betaalbare woningen, niet alleen door architectonische middelen, maar ook door het benoemen van woningopzichters, die zorgden voor een zorgvuldige selectie van de bewoners en het toezicht erop. Een pionier op dit vlak was Louise Went, met wie de architect in 1903 in het huwelijk trad. Het idealisme en de bevolgenheid van de woningbouwverenigingen kunnen worden geïllustreerd aan de hand van initiatieven van Rochdale. Deze corporatie realiseerde in 1909 de allereerste woningwetwoningen in Amsterdam, naar ontwerp van Van der Pek. Rochdale was – terecht – zo trots op dit wapenfeit, dat de vereniging 25 jaar later het Concertgebouw afhuurde voor een muzikale feestavond. Met dit soort initiatieven probeerden de bestuurders van de corporatie kunst ook toegankelijk te maken voor de arbeidende klasse. Rochdale bestaat nog steeds, maar van de culturele aspiraties is weinig over. Het is, zeker na lezing van Schades boek, schrijnend te zien dat deze corporatie de laatste tijd in het nieuws is door wanbeleid, verwaarlozing van het woningbestand, zelfverrijking door de bestuurders en justitiële onderzoeken naar hun handel en wandel.

Afgezien van de sociale woningbouw behandelt Schade in zijn boek nog andere thema's. Zo wordt ingegaan op de stedenbouwkundige plannen die Van der Pek aan het eind van zijn carrière maakte. Deze voegen zich – als slothoofdstuk – mooi in de opzet het boek, te meer omdat de uitbreidingsplannen Buiksloterham in Amsterdam-Noord (1916-1923) en Dordrecht-Zuid (1916-1920) arbeidersbuurten betrof. Alleen de wijk in Amsterdam is volgens zijn plannen uitgevoerd. Direct na het overlijden van de architect in 1919 zijn een plein en de hoofdstraat naar hem vernoemd, later is de hele buurt zijn naam gaan dragen.

Het derde thema, Van der Peks opvattingen over architectuur, komt minder goed uit de verf. Dat komt doordat zijn denkbeelden nogal abstract en doorgaans weinig origineel zijn, zoals bij meer tijdgenoten het geval is. Ze hebben bovendien niet veel met het hoofdthema in het boek te maken en missen daardoor een kader. Het lijkt erop dat de auteur niet goed met Van der Peks architectuurtheorie uit de voeten kon. Hij behandelt in de paragraaf over het tehuis voor ongehuwde arbeiders aan de Amsterdamse Marnixstraat (1915-1919), een van zijn belangrijkste scheppingen, tevens filosofische bespiegelingen van de architect uit dezelfde tijd, die verder geen directe relatie met het tehuis hebben. Er zijn echter ook artikelen van zijn hand die in directer verband staan met de rode draad in het boek. Een interessant voorbeeld is een stuk over stedenschennis, getiteld 'Urbs antiqua ruit' ('de oude stad stort in') uit 1900. Hierin maakte de architect zich onder meer ongerust over de uitwerking van de onteigeningswet, die met de Woningwet tot stand zou komen: 'De angst slaat hem om het hart, als hij nagaat hoe de woningwet, die een onteigening par zone zal mogelijk maken, door de wijze waarop ze zal toegepast worden, de verploeting par zone zal in de hand werken (...) Arm Oud Amsterdam.' Van der Pek ontloopt zich in het artikel als een liefhebber van de oude, schilderachtige architectuur waar de hoofdstad zo rijk aan is. Deze voorliefde komt ook tot uiting in de tekeningen en foto's die Van der Pek maakte van de historische bebouwing die moest wijken voor het door hemzelf ontworpen complex aan de Lindengracht in de Jordaan. Uit deze afbeeldingen en het artikel over stedenschennis kan de gevolgtrekking worden gemaakt dat het Jordaanblok hem een dubbel gevoel bezorgde: tevredenheid vanwege de verbeterde leefomstandigheden en het genoegen dat een architect beleeft aan de realisatie van een gebouw, maar ook een gevoel van weemoed vanwege het verdwijnen van een stuk historisch

Amsterdam. Bij zijn opvolgers was weinig over van deze verknochtheid aan de oude stad. Mede dankzij de onteigeningswet is vanaf het begin van de twintigste eeuw zo'n beetje de hele oostelijke binnenstad van Amsterdam weggevaagd.

Binnen de beperkingen van de door BONAS opgelegde monografische aanpak weet de auteur een rijk beeld op te roepen. Er worden dwarsverbanden gelegd, dankzij Schades brede kennis van de sociale woningbouw. De auteur kan slechts worden betrappt op enkele slordigheden, zoals schrijffouten in de citaten. Verder is het jammer dat er voor het rijk geïllustreerde boek een tekort aan afbeeldingsmateriaal was. Dezelfde foto's komen zowel in het essay als in het catalogusdeel voor, soms met een nagenoeg identiek onderschrift. Uiteraard zijn dit maar minieme kritiekpunten. Schades voorbeeldige studie vormt een van de hoogtepunten uit de BONAS-reeks en zou als norm moeten dienen voor de toekomstige delen.

Coert Peter Krabbe

KNOB

In memoriam Cees Goekoop

Op 26 september 2011 overleed op 77-jarige leeftijd Cees Goekoop, oud-burgemeester van Leiden en voorzitter van onze Bond van 1987 tot 1992. Cees Goekoop was aanvankelijk advocaat, later werd hij hoofd Juridische zaken van Schiphol, en vervolgens wethouder voor de VVD in Amsterdam, waar hij naast luchthavenaangelegenheden onder andere ook monumentenzorg in zijn portefeuille had. Monumentenzorg had zijn voorliefde. Die liefde verdween niet toen hij in 1980 burgemeester van Leiden werd, maar zijn bemoeienis met de monumentenzorg was aanvankelijk beperkt. Leiden had in die periode een echte wethouderscultuur, waarbinnen de burgemeester zich slechts met zijn wettelijke taken mocht bezighouden. Bovendien had Leiden in die periode een links college, waarin de VVD-burgemeester niet meer dan gedood werd. Maar na een aantal jaren kreeg Cees Goekoop op dit beleidsterrein meer armslag. Daarbij kwam dat hij het uitstekend kon vinden met de toenmalige hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Jan Jesserun. Verder werd hij bij zijn aantreden qualitate qua voorzitter van de stichting Pieterskerk, die in 1974 was opgericht toen de Hervormde Gemeente de last van die kerk niet meer kon dragen en het gebouw wilde afstoten. Gemeente en universiteit sprongen in om de kerk voor verder verval en de ondergang te behoeden. Cees maakte de laatste jaren van de restauratie van 1976 tot 1984 mee en was een meester in het vergaren van de broodnodige gelden van de overheid en daarbuiten. Hij heeft zich met name ingezet voor de restauratie van het Hagerbeerorgel en daarmee samenhangend met de aankoop, plaatsing en restauratie van het Engelse Thomas Hill-orgel.

Ondertussen speelde hij op de achtergrond een buitengewoon actieve rol in de Leidse monumentenzorg en lukte het mede dankzij hem om museum Naturalis naar Leiden te halen en gedeeltelijk onder te brengen in het gerestaureerde Pesthuis. Omdat Cees Goekoop zich in Leiden maar in beperkte mate kon profileren in de monumentenzorg, lag het voor de hand dat hij zijn vleugels landelijk zou uitslaan. En zo werd hij van 1987 tot 1992 voorzitter van de KNOB. Onderwijl vormde hij een klankbord voor Jan Jesserun, waar het ging om het vastleggen van de hoofdlijnen van de decentralisatie van de monumentenzorg, die in de monumentenwet van 1988 voor het eerst zijn beslag kreeg. Cees verloor bij dit alles het belang van Leiden niet uit het oog. Hij haalde een keur aan studiedagen, congressen en symposia naar de stad, waar hij zich altijd een uitstekende gastheer toonde. Zo ging de winterexcursie van de Bond in 1992 naar Leiden, waar met name de Lokhorstkerk, het Gravensteen en

het museum Boerhave werden bezocht. Maar ook speelde hij het klaar om het congres ter opening van het eeuwfeest van de Bond, op 15 oktober 1998, in Leiden in de Stadsgehoorzaal te laten plaatsvinden waarna de bijbehorende eeuwfeesttentoonstelling, die door het gehele land zou gaan, door hem werd geopend in het Waaggebouw.

Cees was een joviaal man en Bourgondiër. Met hem was er *never a dull moment*, ook tijdens zijn voorzitterschap van ledenvergaderingen en de studiedagen van de KNOB. Toen hij op 15 februari 1992 aftrad maakte hij zich grote zorgen over de monumentenzorg. Naar zijn oordeel stond de cultuursector toen zwaar onder druk. Weliswaar was er een deltaplan voor de monumentenzorg opgesteld, maar ondertussen werden de bijdragen voor de stadsvernieuwing ingetrokken, net als de subsidie voor de restauraties van kerken. Het standpunt, dat Nederland al geheel gerestaureerd zou zijn, deelde hij niet. Eerder worden monumenten overwoerd door nieuwbouw, zo zei hij. Tegen die bedreigingen zou moeten worden opgetreden en daarvoor was een taak voor de KNOB weggelegd. Met Cees Goekoop is een belangrijke pleitbezorger voor de monumentenzorg weggevallen en een zeer betrokken voorzitter van de KNOB.

W.M.N.Eggenkamp, voorzitter

Verslag studiedag Vijftig jaar Monumentenwet

In een uitverkochte zaal van Weeshuis Utopa in Leiden, vierden de aanwezigen op 9 december 2011 het vijftigjarig jubileum van de Monumentenwet in Nederland. De studiedag was een gezamenlijk initiatief van de KNOB, de sectie RMIT van de TU Delft en de Gemeente Leiden. Wim Eggenkamp opende de dag met een historische terugblik op de ontwikkelingen, de creatie en de invloed van de wetgeving. In de loop van het programma kwamen de evaluatie van de wet en een blik op de toekomst aan de orde. Een ontvangst in de gerestaureerde raadzaal van het stadhuis van Leiden door burgemeester Henri Lenferink vormde de afronding van een geslaagde studiedag. Een korte terugblik.

Jan-Jaap de Haan, wethouder Cultuur van de Gemeente Leiden verwelkomde de aanwezigen met een kort inzicht in het gemeentelijk monumentenbeleid en de activiteiten rondom 'Vijftig jaar monumentenstad Leiden'. Vervolgens startte Geert Medema het lezingenprogramma met een historisch overzicht van het ontstaan van de behoefte aan een wettelijke bescherming van monumenten, tot aan de nieuwe wetgeving en de daaropvolgende aanpassingen. Vanaf de oprichting in 1899, vormde de Nederlandse Oudheidkundige Bond een lobbyende partij voor wettelijke regelgeving. Na het inwerking treden van de wetgeving in 1961, bleef de KNOB samen met andere erfgoedorganisaties de wet toetsen aan de praktijk. Nu, vijftig jaar later, blijft de behoefte bestaan aan een evaluatie en beschouwing van de vernieuwde Monumentenwet. Medema roept op om dit onder te brengen bij een onafhankelijke partij.

Marieke Kuipers vervolgde het programma met een lezing over de culturele grondslagen van de Monumentenwet. Vergeten belangenbehartigers van het Nederlands erfgoed, zoals Johan Willem Frederiks, Henri Polak en Generaal Winkelman passeerden de revue. De juridische haalbaarheid van een wet was natuurlijk een belangrijke voorwaarde, maar de bestuurlijke structuur die hieraan verbonden was, vormde een obstakel. Net als de vraag of in de regelgeving onteigening moest worden opgenomen, als het algemeen belang wordt geschaad door de eigenaar. De wet werd vastgesteld op 22 juni 1961. Kuipers verbond aan haar betoog ook de nieuwe ontwikkelingen na de inwerkingtreding. Vijftig jaar als ijkpunt voor de monumentwaardigheid van een object wordt als criterium losgelaten met ingang van 2012. Ook andere criteria worden tegen het licht gehouden, zoals 'schoonheid', 'betekenis voor de wetenschap' en 'cultuurhistorische waarden'. Bij interpretatie blijkt de betekenis niet altijd eenduidig te zijn en vatbaar voor discussie. Discussie zal er altijd zijn omdat de waardering voor monumenten nu eenmaal tijdgeboden is, maar die toont ook aan dat erfgoed leeft in de maatschappij en in de wetenschap.

De historische waardekaarten van Leiden werden besproken door Esther Starkenburg. Aan de hand van kaarten die de gemeente Leiden in de loop der jaren heeft gemaakt voor cityplanning en stadsgezichten, benoemde zij het proces van collectief herinneren en vergeten. De waardekaarten maken namelijk niet alleen een overzicht van objecten die volgens de maker behouden moeten blijven, maar ook van objecten die onbelangrijk zijn of zelfs storend. Vooral de laatste categorie leverde een sloopbeleid op, waardoor wij deze objecten nu zijn vergeten. Erger nog, herwaarder- ing is hier niet meer van toepassing.

'De burger staat centraal', was de kern van de bijdrage van Karel Loeff, directeur Bond Heemschut. De burger is immers de reden waarom de Monumentenwet is ingesteld. Niet alleen om hem te corrigeren en zeker niet om hem te dwarsbomen (ook al blijft dit een hardnekkig terugkerend argument om de wet af te schaffen). Nee, de wet zorgt ervoor dat de burger een mooie woonomgeving krijgt, dat zijn historie wordt behouden en dat hij begeleid wordt bij aanpassingen. Helaas denkt het huidige kabinet dat eenvoudiger beter is, en dat afschaffing van alle wetgeving rondom ruimtelijke ordening daarbij helpt. België, als voorbeeld, is volgens de staatssecretaris echt niet lelijk. De met de afschaffing gepaard gaande wijzigingen in de regelgeving gaan zelfs voor de ambtenaren te snel, laat staan voor de burger. Wat de gebruikers en handhavers van de Monumentenwet vergeten is de communicatie en het benoemen van de positieve effecten van deze wet en de bestuursorganen die daarbij behoren. Gebruik het blauw-witte schildje als herkenningsymbool voor de burger. Zie het embleem als een beloning en waardering voor zijn pand. Maar gebruik ook strengere handhaving. Want de wet kent één overduidelijke makke, er is geen strafmaatregel verbonden aan het overtreden van de Monumentenwet.

Archeologische vondsten kunnen volgens Catherine Visser goed opgenomen worden in de planologische ontwikkeling. Door de nieuwe Europese regelgeving, vastgelegd in het charter van Valletta, beter bekend als het Verdrag van Malta, wordt elke verstoorder verplicht om archeologisch onderzoek te verrichten, of in ieder geval te betalen. De regelgeving heeft een positief effect voor de archeologische vondsten. Maar de wetgeving heeft ook een onbedoeld negatief effect, namelijk dat het publiek vaak geen beeld meer heeft bij archeologische vondsten, omdat ze in situ, goed beschermd diep onder de grond, nauwelijks nog daadwerkelijk zichtbaar zijn. Visser toont wel enkele voorbeelden, waarbij archeologische vondsten, zelfs als wordt vermoed dat deze in de grond aanwezig zijn, worden opgenomen in het ruimtelijk plan, bijvoorbeeld door aanpassingen in het stratenpatroon, of door kunstobjecten in het landschap neer te leggen. De archeologische wetgeving heeft dan soms tot gevolg dat cultuur- of landschapshistorische aspecten, bij gebrek aan bescherming en regelgeving, moeten wijken voor deze archeologische sporen.

Tegenwoordig worden landschappen vooral met een ecologische blik aanschouwd. 'En vooral gericht op de kleine onderdelen, de planten en de reptielen die zich in dit landschap ophouden'. Volgens Wim Denslagen, die sprak aan de hand van zijn boek *Beemden en bouwlanden*. Het verdwijnende boerenlandschap (2011), is dit een gemiste kans om het cultuurhistorische element van het landschap voor het voetlicht te brengen. Denslagen betoogde dat vooral de stedeling voorbij gaat aan de bijzondere waarden van het Nederlandse cultuurlandschap. Niet de ecologische blik, die volgens hem bij de stedeling behoort, maar juist de cultuurhistorische blik is noodzakelijk om te begrijpen dat het boerenlandschap met de uitgestrekte weilanden en kavelindeling typisch Nederlands is. Maar de productieruimte die het Nederlandse cultuurlandschap is, is precies wat wordt bestreden door de ecooloog. Denslagen pleit voor een terugkeer naar het historische landschap, waar de koeien en varkens weer in de weide lopen, en de boer wordt erkend als bewaker van de landschapshistorie.

De bedenkers en initiatiefnemers van de Monumentenwet, waren hun tijd ver vooruit, volgens Paul Meurs, hoogleraar Transformatie bij RMIT.

Anno 2011 is de ruimtelijke ordening op gelijke voet gekomen met het beschermen van ons cultureel erfgoed. Meurs doelde vooral op de erkenning van ensembles in de Monumentenwet en tegenwoordig ook in de ruimtelijke ordening. De ensemblewaarden van een gebied zeggen vaak veel meer over een ontwerp, dan de individuele monumenten binnen het terrein. In de jaren dat de Monumentenwet in werking is, zijn er 450 ensembles op rijksniveau tot monument verklaard. Deze beschermde gebieden geven ook een beeld van de verschillende gedachten en ideeën over de ensembles die leefden op het moment van erkenning. Meurs waarschuwt ervoor, dat de beleidsbrief rondom de nieuwe Monumentenwet en de ruimtelijke ordening, afstand neemt van deze bijzondere ensembles.

'Wat zijn de kenmerken, wat moeten we beschermen en wat zijn de bedreigingen?' Met deze drie vragen startte bouwhistoricus K. Steehouwer zijn lezing. Bouwhistorisch gezien, is een renovatie of restauratie desastreus voor het monumentale object. Juist de originele muren, vensters en constructies, vertellen het verhaal van het monument. De bouwjaren, de reparaties en de gebruikte methoden zijn voor restauraties en renovaties goed zichtbaar. Tot aan de twintigste eeuw was herbesteding en hergebruik van gebouwen en materialen de norm. Juist in de twintigste eeuw werd 'nieuw' de norm en werden er meer eisen gesteld aan gebouwen wat betreft techniek, hygiëne en de cultureel bepaalde schoonheid. Deze veranderende normen en waarden zorgden ervoor dat de kern van de monumentale objecten door restauratie en renovatie onzichtbaar werd. De belangrijkste vorm van behoud is documentatie, aldus Steehouwer. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zou zich moeten richten op het onderzoek en de kennisverbreding. De restauratiepraktijk zou dan kunnen worden ondergebracht bij de gemeenten en particuliere fondsen, als Nederlandse variant van The National Trust.

Van modernistisch architect naar modernistisch architect met liefde voor oude gebouwen. Dat lijkt te staan voor de verandering die Frits van Dongen heeft doorgemaakt tijdens zijn werk op het Tricot terrein in Winterswijk en de Philharmonie in Haarlem. Hij was bij de herbesteding van beide projecten betrokken als ontwerper. Van Dongen vertelt over de waardering die hij heeft gekregen voor de historische gebouwen en laat zijn uitgevoerde ontwerpen zien aan het publiek. Door inzicht in de gebruikte materialen, technieken en de geschiedenis van de gebouwen, heeft Van Dongen interesse gekregen voor restauratie en renovatie van historisch panden.

Het programma werd afgesloten met een korte maar krachtige discussie onder leiding van Marie-Thérèse van Thoor. Volgens Martijn Andela, hoofd Monumenten en Archeologie Gemeente Leiden, is het beschermde stadsgezicht een keurmerk voor de burger. Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed, Wim Eggenkamp, pleitte voor het vereenvoudigen en moderniseren van de huidige regels van de beschermde stadsgezichten. Rob Dettingmeijer zag in de nieuwe Natuurwet twee gevolgen voor het cultuurlandschap: een vlucht naar voren met een abstractere vorm van beschermen, en werken naar wensbeelden, waarbij de vroeger gecreëerde wensdromen naast nieuwe ideeën blijven bestaan. 'De enige constante in het proces van de monumentzorg is de beweging van kansen en bedreigingen.' Dat is wat Job Roos zijn bouwkundestudenten wil meegeven in de vijf jaar dat zij hun opleiding volgen. Als de studenten leren om zich op de kansen te concentreren, kweek je liefde, aandacht en betrokkenheid bij het vak.

ALV 2012 en studiemiddag Historisch Groen

De jaarlijkse Algemene Ledenvergadering vindt in 2012 plaats op 8 juni, en wordt gecombineerd met een studiemiddag over Richtlijnen voor Historisch Groen. Op de website van de KNOB vindt u nadere informatie over de voorgenomen studiedag en de ALV. Leden van de KNOB ontvangen zoals gebruikelijk een uitnodiging per email of per post.